

УДК 101.9(477)+378.4(477-25)

Кузьміна С. Л.

«ВІРА В КУЛЬТУРУ» В ПЕДАГОГІЦІ ОЛЕКСАНДРА СЕЛІХАНОВИЧА

Стаття знайомить з київським періодом у біографії О. Селіхановича, представника перед-революційної генерації київських філософів-академістів, приват-доцента Університету Св. Володимира, та розкриває сутність і джерела його ключового філософсько-педагогічного концепту «віри в культуру».

Советський ідеологічний прес «історичного матеріалізму», хоч яким потужним він був, виявився безсилим зруйнувати деякі глибинні, так би мовити природжено-інстинктивні, способи сприйняття історії. Сьогодні вітчизняна суспільно-історична свідомість, повертаючись до них, демонструє одну з нових форм свого функціонування в антропологічно зорієнтованих підходах, що ґрунтуються на апіорному образі історичної доби не у вигляді безособового «процесу», «стану», «перетворення», а в духовних обличчях конкретних живих людей. Сучасній українській історичній науці вже багато чого відомо про духовний світ особистості середньовічної або ранньомодерної доби, в той час як причетні до культурного вибуху «срібного віку» початку ХХ ст., випромінювання якого відчуваємо і ми, переважно залишаються *persona incognita*. А відтак і феномен цей, за слушним зауваженням українського історика філософії М. Ткачук, здебільшого осмислюється поверхово, банально, однобічно, за стертими від надто активного використання штампами [1]. До останніх належать і ті, які не дозволяють побачити всього різнобарв'я культурної творчості переджовтневих часів. Зокрема, дослідники історії філософії дружно зосереджуються на релігійно-філософській «ділянці» її

спектру, не помічаючи, що місцями філософські кольори в ньому органічно переливаються у філософсько-освітні, так само, як майже не цікавляться духовними процесами, що відбувалися поза межами «старої» та «нової» російських столиць. А поміж тим в імперії існувала ще «давна» столиця - Київ, духовно-інтелектуальне життя якої на початку ХХ ст. було не менш напруженим. Очевидно, що першим кроком у подоланні подібних обмежень має стати вивчення окремих персоналій, а також, враховуючи слабку дослідженість київських культурних ландшафтів, і відкриття нових імен.

Ім'я Олександра Броніславовича Селіхановича (1880-1968) сьогодні відоме лише окремим фахівцям з історії, історії філософії та педагогіки, літературознавства як «учителя Паустовського і Булгакова», учасника Київського релігійно-філософського товариства, автора підручника «Історія педагогіки на Заході і в Росії» [2, 156-158; 3, 262-263; 4, 139; 5, 11; 6, 83-84, 98]. У 1990 р. у журналі «Советская педагогика» з'явилася стаття зі спогадами про О. Селіхановича одного з колишніх студентів П'ятигорського педагогічного інституту, в якому професор працював останніми роками перед виходом на пенсію. Тут можна знайти й коротку довідку про його

біографію [7]. Але київський період життя О. Селіхановича залишається поки що поза кадром наукового розгляду. Тим часом він вартий уваги як один із досить помітних діячів київського культурного «гнізда» початку ХХ ст.

Народився О. Селіханович 1880 р. у м. Хабно Київської губернії в родині дрібного службовця і селянки. Після закінчення славетної Ніжинської гімназії із золотою медаллю вступив до Університету Св. Володимира. Закінчивши курс історико-філологічного факультету в 1906 р., був залишений, як тоді казали, «для приготування до професорського звання» по кафедрі філософії терміном на два роки. Однак цей молодий викладач з'явиться в університетських аудиторіях дещо пізніше - лише в грудні 1912 - січні 1913 рр. як приват-доцент. Імовірно, причиною такої затримки була відсутність дисертації, зумовлена, в свою чергу, відсутністю необхідних коштів на її підготовку, адже в одному зі своїх службових рапортів О. Селіханович повідомляє, що ніякого майна, а отже й додаткових прибутків, не має [8, 9]. Царський же уряд, попри нестачу викладацьких кадрів, від якої задихалася російська вища школа другої половини ХІХ - початку ХХ ст., не поспішав виділяти відповідні стипендії, а якщо й виділяв, то зовсім невеликі. Для розв'язання проблеми він запровадив в університетах інститут приват-доцентури, який винагороди за працю викладача не передбачав [9]. Отже, змушений якимось заробляти на життя, О. Селіханович у 1906 р. вступає позаштатно, а в 1907 р. приймається до штату 1-ї Київської чоловічої гімназії на посаду вчителя російської словесності й філософської пропедевтики, яка стане місцем його основної роботи до від'їзду з Києва в 1917 р.

Ці одинадцять років, проведені у місті над Дніпром, були роками напруженої професійної діяльності, що вочевидь давала блискучі результати. У пам'яті одного з учнів 1-ї Київської гімназії, Костянтина Паустовського, О. Селіханович залишився тим, хто «промив» перед ним російську літературу, як досвідчені майстри-реставратори промивають картини: «Він зняв з неї, - згадує далі видатний письменник, - пил і бруд неправильних і дрібних оцінок, байдужості, казенних слів і нудного зубріння. І вона засяяла перед нами такою пишнотою барв, глибиною думки і такою великою правдою, що чимало з нас, уже дорослих юнаків, були вражені... У Селіхановича був рідкісний хист мальовничого викладу, найскладніші філософські побудови в його переповіданні ставали зрозумілі, стрункі й викликали захоплення широчінню людського розуму» [10, 221-224]. Тож не дивно, що вже через

рік після початку роботи молодого вчителя восьмикласники звернулися до нього з проханням влаштувати практичні заняття з філософської пропедевтики та літератури. Невдовзі, після низки бюрократичних процедур, «згори» було отримано дозвіл на їх проведення і по неділях почалися півторагодинні «вечори», на яких обговорювалися доповіді гімназистів з естетики Йоганнеса Фолькельта, Жана Гюйо, Іпполіта Тена, Віктора Васнецова, аналізувався світогляд російських поетів [8, 18-22]. Ймовірно, слава про О. Селіхановича поширювалася в місті, й у 1908 р. його запрошують учителем філософської пропедевтики за сумісництвом до 4-ої Київської чоловічої гімназії, у 1909 р. - до Колегії Павла Галагана [8, 23]. У 1911 р. він починає викладати історію педагогіки в Київській жіночій гімназії Аделаїди Жекуліної, а в 1912 р. - теоретичну педагогіку слухачкам Київського Фребелівського жіночого педагогічного інституту [8, 30-34].

При такому навантаженні (в середньому 25 годин на тиждень) О. Селіханович ще встигає займатися тим, що сьогодні називають науково-методичною роботою. Свій досвід викладання філософської пропедевтики, предмету, нещодавно запровадженого в середній школі й тому досить проблемного для багатьох вчителів, він узагальнює в окремо виданій у 1913 р. брошурі [11]. Того року виходить і його підручник «Нарис загальної педагогіки», що до 1917 р. видавався чотири рази [12]. У 1917 р. публікується досить солідний том «Історії педагогіки на Заході і в Росії» [13], в якому філософ уміщує свій лекційний курс. З 1913 р., після прочитання і публікації випробувальної лекції на тему «Психологія моральнісних переживань» [14], О. Селіханович - приват-доцент Університету Св. Володимира, викладач етики, а також курсу сучасної філософії. Але це лише один, офіційний бік інтелектуального життя молодого, талановитого, сповненої енергії і творчих задумів людини. Було ще й громадське життя.

У 1908 р. О. Селіханович стає членом Київського релігійно-філософського товариства, на засіданнях якого у подальші роки він, за інформацією газети «Киевская мысль», прочитає дві доповіді: «Про Д. С. Мережковського» (1909) і «Релігія в ідейному житті нашого краю» (1913) [15]. Втім його просвітницька активність (а такий тип громадської активності, як ми знаємо, з боку імперської бюрократії завжди викликав підозри) цим далеко не обмежувалася. Так, у вересні 1908 р. він рапортує своєму безпосередньому начальнику - директору 1-ї гімназії, що має намір

прочитати в театрі Крамського публічну лекцію під назвою «Поезія жаги і мрії» про творчість Валерія Брюсова [8, 17]. А в квітні 1910 р. через несанкціоновану поїздку на лекцію до Білої Церкви (!) «розкривається», немов злочин, участь учителя в «Товаристві поширення освіти в народі»¹, у зв'язку з чим він мусить давати письмові виправдання. З них ми й дізнаємося, що О. Селіханович був серед засновників цього товариства; у 1909-1910 навчальному році він провів п'ятнадцять бесід з літератури для робітників, прочитав у Троїцькому народному домі дві лекції про поезію Федора Тютчева та Олексія Толстого, чотири лекції з психології, одну – з етики, планував прочитати ще кілька лекцій на моральнісні та літературознавчі теми. Також О. Селіханович повідомляє і про певні ідеологічні перипетії, що спіткали його на цих заняттях: «... я ніколи не старався лестити натовпу, а майже постійно висловлював такі думки, які сперше не подобалися більшості. Захист націоналізму, необхідності релігійної основи, самостійної цінності науки та мистецтва, а також мій антиреволюційний настрій викликали опозицію серед частини слухачів. В одній із дрібних газет було надруковано статтю, в якій проти мене були висунуті звичайні аргументи матеріалізму... Спроби довести мою неспроможність на літературних бесідах скінчилися невдачею, і тепер ця група перестала відвідувати бесіди» [8, 27-28].

Освіченість, доброту, шляхетність філософа високо цінували не тільки учні, а й київська інтелігенція. Зокрема, його радо вітали в літературно-артистичному салоні Софії Зелінської, відомого київського педагога, в якому збиралися такі «рушії» авангарду і футуризму, як Олександр Осьмьоркін, Казимир Малевич, Марк Шагал і Натан Альтман, Володимир Ельснер, Бенедикт Лівшиць. А Олександр Вертинський на все життя буде вдячний О. Селіхановичу за притулок, коли він знавав не найкращі часи, у вітальні, хоч і «холодній, нетоплений кімнаті на Печерську» [2, 157–158]. З останніх аркушів службової справи О. Селіхановича дізнаємося, що в 1917 р. він попросив переводу до Тифлісу, після чого залишив Київ [8, 42-44].

Як бачимо, стібки, залишені мислителем у духовно-культурному візерунку цього давнього міста, були переважно педагогічними. Але може скластися враження, що Селіхановича треба розцінювати лише як практичного працівника в сфері освіти. Насправді ж діяльність цього педагога мала під собою глибоке філософсько-теоретичне й водночас особисто-мотиваційне підґрунтя, яке він сам визначав як «віру в культуру, усвідомлення її величезної цінності» [12, 3]. У чому ж полягала ця віра в культуру і як її увиразнила педагогіка О. Селіхановича?

У сучасній мові слово «культура» найчастіше означає сукупність досягнень людства, того, що воно створило своєю працею. Тоді в педагогічній галузі культурою є передусім цілі, завдання, засоби, методи, які реалізовувались у різних системах виховання. Однак Селіханович не схильний до наївного, нерозбірливого емпіризму. Відзначаючи розмаїття педагогічних ідей і практик, що подеколи доходять до суперечливості, він убачає призначення педагогіки у вивченні різних виховних підходів з метою вибору найкращих і відмови від шкідливих [12, 7]. Отже, в теорії виховання й освіти О. Селіхановича слово «культура» має значення, відмінне від звичного для нас: мислитель розуміє під ним зовсім не різноманітні явища, а якусь певну ідею, що слугує основою і надає цілісності всій його педагогічній концепції [12, і].

Спробуємо виявити цю ідею в смисловій структурі останньої. Побудована за класичним принципом природовідповідності виховання, вона пояснює сутність людської природи через призму категорії «життя», зміст якої мислитель розкриває, в свою чергу, за допомогою поняття функції. Життя, за О. Селіхановичем, є «зв'язною єдністю» усіх функцій – роботи фізіологічних і психологічних механізмів тіла і душі, що залежать один від одного [12, 23]. Ці механізми надано людині в потенційному стані як зернина, і для реалізації їхніх можливостей потрібна певна життєва енергія. Але якщо розвиток зернини, за наявності необхідних зовнішніх умов, відбувається спонтанно, то для розвитку функцій людського організму потрібне постійне вправлення, зусилля індивиду, спрямоване на їхнє вдосконалення. Саме за цим принципом активності психічного життя й примату в ньому волі та інтересу, що свого часу висунув на перший план Вільям Джеймс, і розуміє О. Селіханович становлення духовного життя людини, зводячи його до чотирьох головних функцій – інтелектуальної, естетичної, моральнісної та релігійної. Причому кожна з них є вже не окремою дією-операцією, а

¹ Так називає його О. Селіханович, але зареєстровано воно було, цілком можливо, під назвою «Товариство поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній». Установлено за таким документом: Список просвітницьких товариств, зареєстрованих у м. Києві у 1910 р. – Центральний державний історичний архів України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2193. – Арк. 3 (публікація Л. Д. Березівської) [16, 173-174].

складним синтезом процесів пізнання, почуття і волі. Втім і на вищому системному рівні діє той самий закон вправлення: якщо залишати функцію бездіяльною, вона ослаблюється і занепадає [12, 21-22]. Тому перед людиною все життя стоїть завдання культивування, а словами О. Селіхановича - культури як обробки й постійного догляду власних сил [12, 61]. Звідси, вважає мислитель, сенс виховання полягає в тому, щоб стимулювати та підтримувати вдосконалення всіх функцій життя дитини аж до того моменту, коли вона не оволодіє основними формами культури в розвитку самої себе. Тим більше, що для цього існують і природні передумови-можливості у вигляді несвідомої схильності дітей до наслідування, змагання, сугестивності та формування навичок [12, 33-47].

Звісно, таке «сільськогосподарче», як на сучасний стереотип, тлумачення культури сприйнято О. Селіхановичем не стільки від В. Джеймса, хоч його ідеї і спонукали до цього, скільки від традиції, що започаткувалась у давньоримському пафосі протиставлення варварства як несвідомого животіння людини як частини довкілля, і культури як цілеспрямованого й напруженого змагання з природою [17, 74-77]. У подальшому цей «принцип культури», перенесений у внутрішній світ людини, застосовуватиметься і педагогічним мисленням, зокрема в образі вихователя-садівника, як у Яна Амоса Коменського, і карбованій формулі Іммануїла Канта: культура полягає в управлінні душевних сил [18, 50], яка, щоправда, майже математично точно визначає сферу застосування зусиль педагогічного керівництва лише до того, що є в дитині «матеріальною природою» (навички руху, сприйняття, мислення, пам'яті тощо), так би мовити, піддається механічному розвитку. В царині ж свободи, вважає німецький мислитель, вихователів залишається, пояснюючи й розтлумачуючи моральнісні поняття, сподіватися, що усвідомлення внутрішньої свободи розвинеться й проявиться само собою [18, 35]. Імовірно, це зауваження І. Канта про принциповий розподіл педагогіки на фізичну та практичну (а, як відомо, практичним великий філософ називав усе, що стосується свободи) частини й примушує О. Селіхановича утриматися від того, щоб прирахувати до фізичної, естетичної та розумової форм культури ще моральну й релігійну. Натомість він, на відміну від І. Канта, вважає, що кожний педагогічний вплив, незалежно від його конкретного завдання, має «моральнісний момент», можливість моральнісно спрямовувати дитину [12, 167], яка здатна не тільки розуміти, запам'ятовувати, а й

наслідувати, заражатися почуттям, здійснювати вчинки, відкарбовуючи в своїй особистості найяскравіші риси значущих для неї людей. У зв'язку з чим О. Селіханович наголошує на величезній відповідальності батьків, учителів, вихователів і закликає кожного з них «спитати себе, чи є в ньому самому дорогі й улюблені ідеї, шляхетні, чисті почуття і прагнення, щирі вірування, які він міг би передати дітям», і постійно вдосконалювати себе [12, 41]. Недаремно «Нарис загальної педагогіки» має адресацію: «для сім'ї, школи й самовиховання». Але педагогічна діяльність, що переважно активізує несвідомі процеси, більше схожа, якщо скористатися фразеологією того ж І. Канта, на «перестворення природи», ніж на «надання законів свободі» [18, 54].

Можна припустити, що проблема виховання здатності до моральнісної свободи прямо не позначається в педагогіці О. Селіхановича через її величезну складність, особливо для жіночої аудиторії початку ХХ ст. (нагадаємо, теоретичну педагогіку мислитель викладав у Фребелівському жіночому педагогічному інституті). Проте, цілком можливо, він і не вважав поняття моральнісної свободи ключовим у теорії виховання, розглядаючи сутність людської природи, як уже зазначалося, через категорію життя. І дійсно, в нього життя постає не тільки пасивною сукупністю тілесних і духовних функцій; воно ще є «наскрізь діяльністю», від інтенсивності й різноманіття якої залежить ступінь його «людськості» - глибини й різнобічності. Приклади Петра Великого, Наполеона Бонапарта, Олександра Пушкіна, наведені як ілюстрація до цього визначення, викликають асоціації з концептами «життєвого пориву», «творчої напруги» Анрі Бергсона, що підсилюються тим, як О. Селіханович формулює «високу мету» виховання - «створити з дитини художника, робітника на ниві культури, істинного жерця добра, істини, краси й справедливості», хоч і обґрунтовується вона аргументацією Костянтина Ушинського [12, 30-31]. Особисте життя, вищим проявом якого є творчість, тут вбирає в себе моральнісну свободу, пов'язану із культурою, але вже не в інструментальному, а в якісно-смісловому, близькому історизму Вільгельма Дільтея, розумінні останньої. Хоч філософ інтерпретує душевне життя згідно з В. Джеймсом як «безперервно-рухливий потік», його структурні одиниці - душевні переживання - для нього не просто переплетіння і взаємодія нижчих і вищих функцій, а складний синтез «загальної основи», сформованої в результаті пасивного сприйняття впливів культурно-історичного довкілля, та «індивідуального начала», завдяки

активності якого культури набувають унікальних образів, знаходять неповторні форми реалізації життя. І якщо культурою щодо «індивідуального начала» мислитель називає вдосконалення тілесних і психофізичних механізмів, закладених у людську природу, то «загальна основа» теж постає в його педагогіці синонімом культури, означаючи «спільне духовне життя». В його середовищі проходить життя окремої людини, з нього вона засвоює всі необхідні для неї ідеї, воно навіть їй особливі настрої та уявлення через мову, літературу, науку, мистецтво, переживання єдиної історичної долі [12, 25-26]. Осмислюючи діалектику взаємовтілення особистої та соціальної душ, О. Селіханович (а спільне духовне життя певної соціальної групи він вважає виразом соціальної душі) у стилі неокантіанства баденської школи апелює до цінностей, що становлять «систему культури» даного суспільства (Вільгельм Віндельбанд) і слугують «конектором» для духовного з'єднання з ним окремої особистості [14, 19]. Утворення життєвого ядра та людини і соціальної спільноти мислитель описує як «тісне злиття», а сучасною мовою – самоотождоточення або ідентифікацію з певними цінностями через виведення їх до вищого статусу моральнісних. Причому підкреслює необхідність постійної підтримки цього процесу «творення цінностей» для забезпечення особистого та соціального самозбереження й динамічного розвитку [14, 17-22], що відбувається в різних видах діяльності, а передусім – у педагогічній. З урахуванням зазначеного наука про виховання не може залишатись аксіологічно нейтральною і має, реалізуючи певні цінності, відображати приналежність конкретній культурі.

Яка ж тоді ідентичність відобразилась у педагогіці О. Селіхановича? Оскільки він вважає, що педагогіка «завжди залишиться прикладною філософією, позаяк її завдання – сприяти запровадженню певних філософських принципів у життя» [14, 28], ідентичність цієї науки визначають її філософські джерела. Втім ця залежність є не пасивним сприйняттям, а цілеспрямованим переосмисленням, що починається з аперцепції, тобто, за трактовкою мислителя, виокремлення з усього потоку свідомості конкретного переживання й перетворення його на предмет розумового споглядання з використанням минулого досвіду [14, 83-85]. Джерела філософсько-педагогічних рецепцій О. Селіхановича ми вже загалом з'ясували. Проте суттєвою для розв'язання проблеми ідентичності його педагогіки буде також відповідь на запитання, ким усвідомлював себе цей мислитель у своїх філософських

апперцепціях. Розмірковуючи про мету виховання, він пише: «Якби всі філософи давали однакову відповідь на питання про мету життя, для педагогіки неважко було б дати звіт відносно цілей виховання, але, насправді, у різних філософів думки щодо корінних питань не збігаються. Тому доводиться узагальнювати те, в чому більшість мислителів однастайна» [14, 28]. А ось ще цікаві міркування: «Наша культура є продовженням і розвитком античної», або: «Християнство є релігією всього європейського людства» [14, 119, 125]. Все це наводить на думку, що О. Селіханович відчував себе людиною європейської культури, не поділяючи переконань щодо, скажімо, винятковості російської історичної місії. Нехай мислитель і закликає базувати виховання на національних підвалинах: рідній мові, літературі, рідній вірі та рідних формах життя, проблеми специфіки російського (як і будь-якого іншого) виховання для нього немов не існує. І лише конкретика російської літератури виступає в його чорно-білих «нарисах», що нібито унаочнюють заповіт І. Канта виховувати дітей для ідеї людства, барвистим національним феноменом.

Звісно, для такої «розмитості» ідентичності педагогіки О. Селіхановича існували свої передумови, насамперед філософські. Невипадково він називав їх «вірою», а не, скажімо, переконанням-знанням, що пояснюється впливом інтуїтивізму А. Бергсона, адже пізнання-«осяяння» – проникнення в предмет, злиття з його індивідуальною природою, осягнення життям самого себе – неможливо увиразнити в загальних поняттях. І водночас мислитель мусив віднайти відповідні форми для окреслення меж і вектора «безпосереднього вживання» педагогічної свідомості в первісні смисли національної культури – завдання, аналогічне тим, які розв'язувалися в «творчості форм» авангардистів і футуристів (ось де відгукнулося спілкування в салоні Софії Зелінської!). Отож педагогіка його була приречена стати абстрактною, майже позанаціональною.

Втім гадаємо, для цього існували ще й психологічні причини, а саме «розкол» ідентичностей, національних і політичних, у російському суспільстві, на історичні витoki та психологічно-ідейні механізми якого вказував О. Селіханович [13, 54-59; 14, 26-27]. У поліетнічному культурному середовищі Києва цей «розкол» проявлявся досить яскраво. Наприклад, у вже згаданому списку просвітницьких товариств у місті за 1910 р. 17 із 42 заявляли про себе як про національні (єврейські, польські, українські, чеські, німецькі, латиські тощо). Громадське життя

вирувало, а О. Селіханович шукав себе. Він намагається визначитися, приєднавшись до раціонально-християнської течії Київського релігійно-філософського товариства. І водночас колишній учасник студентських заворушень, демократ за переконаннями [7, 775], цілком вірогідно, відчуває дискомфорт від свого переходу на протилежний бік у конфлікті цінностей, який породжує духовні кризи, описані ним у лекції з психології моральнісних переживань. Зрозуміло, філософ запитував себе, як знайти шляхи до суспільної злагоди й, переносячи на всю Росію реалії культурної строкатості Києва, близької до європейської, бачив їх в усвідомленні того, що основою, на якій можуть поєднатися в єдине полотно національні, політичні, релігійні ідентичності, є, як

би це не по-сучасному звучало, загальноєвропейські цінності. Звідки й з'являється ця загальнолюдська (звичайно, в європейському сенсі), дуже пластична педагогіка.

Свій вибір за О. Селіхановича зробило життя. Найвірогідніше, катаклізми революції змусили його «перекуватися» самому і «перекувати» згідно з «передовою» ідеологією свої філософські погляди, а відтак перестати бути мислителем. Освітнянин-практик, О. Селіханович, проживши на диво благополучне й довге життя, помер у 88-річному віці у курортному місті П'ятигорську. А Київ, мабуть, так і залишився в його пам'яті містом, де він, незважаючи на всі утиски й негаразди, вперше і востаннє відчув, чим є свобода у філософській і педагогічній творчості.

1. Ткачук М. Л. Київ у релігійно-філософському відродженні початку ХХ ст.: до постановки проблеми // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Наукові записки.- К.: Видавничий дім: «КМ Академія», 2005.- Т. 37.- Філософія та релігієзнавство.- С. 67-71.
2. Шурыляков С. В. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка.- 1993.- № 7-8.- С. 147-185.
3. Филиппенко Н. Г. Киевское религиозно-философское общество (1908 - 1918/1919): эскизы к истории // Христианская мысль.- 2005.- № 2.- С. 260-269.
4. Гулан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки.- К.: А.П.Н., 2002.- 224 с.
5. Черкасов О. В. Формування загальнотеоретичних основ дослідження історії освіти в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.- К., 2004.- 21 с.
6. Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) / Л. П. Вовк та ін. (уклад.).- К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002.- 100 с.
7. Духан Я. С., Макаев В. В. Учитель К. Г. Паустовского и М. А. Булгакова // Советская педагогика.- 1990.- № 5.- С. 113-117.
8. Дело о службе учителя словесности и философской пропедевтики 1-й Киевской мужской гимназии Александра Брониславовича Селихановича.- Державний архів м. Києва.- Ф. 108.- Оп. 94.- Спр. 320.- 44 арк.
9. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX вв.- М.: АН СССР, Институт истории, 1991.- 392 с.
10. Паустовский К. Г. Далекие годы // Паустовский К. Г. Собрание сочинений,- Т. IV.- М., 1982.
11. Селиханович А. Б. Философская пропедевтика в средней школе.- К., 1913.- 35 с.
12. Селиханович А. Б. Очерк общей педагогики для семьи, школы и самовоспитания.- К., 1913.- 193 с.
13. Селиханович А. Б. История педагогики на Западе и в России,- Петроград - Киев: Издательство «Сотрудник», 1917.- 272 с.
14. Селиханович А. Б. Психология нравственных переживаний,- К., 1913.- 32 с.
15. Из истории Киевского религиозно-философского общества (1908-1918/1919) на страницах газеты «Киевская мысль» // Христианская мысль,- 2005,- № 2,- С. 273-278 (публикация Е. Б. Величко и Н. Г. Филиппенко).
16. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких Товариств (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.).- К.: Молодь, 1999.- 191 с.
17. Кнабе Г. С. Понимание культуры в Древнем Риме и ранний Тацит II История философии и вопросы культуры,- М.: Наука, 1975.- С. 62-130.
18. Кант о педагогике: Пер. с нем.- М., 1896.- 92 с.

S. Kuzmina

«BELIEF IN CULTURE» IN THE EDUCATIONAL THEORY OF ALEXANDER SELIHANOVICH

The article acquaints with Alexander Selihanovich, representative of pre-Revolutionary Kyiv academic philosophy generation, private-senior lecturer of Saint Volodimir University, the Kyiv period of biography and discloses the essence and sources of «belief in culture», his dominant philosophy-educational concept.